

نقش حج در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان

مجتبی حیدری *

چکیده:

از منظر اسلام، جامعه و نظام اجتماعی مسلمانان از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. تحقق بسیاری از آموزه‌های اسلامی تنها با شکل‌گیری و قوام و استحکام جامعه اسلامی رخ می‌دهد. از سوی دیگر، حج به عنوان یکی از دستورات اسلام جایگاه بسیار مهمی در قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام دارد. پژوهش‌های بسیار انجام گرفته در باب حج، نقش آن را به جایی بسیار فراتر از جنبه عبادی آن می‌برد. از جمله، حج با ویژگی‌های خاص خود، می‌تواند نقش تأثیرگذاری در حفظ و تقویت نظام جامعه اسلامی داشته باشد. در این تحقیق با روش توصیفی - تحلیلی به این موضوع پرداخته شده و تأثیر حج بر مؤلفه‌های حافظ و تقویت‌کننده نظام اجتماعی مسلمانان بررسی شده است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد حج، بر نشر و گسترش آموزه‌های دینی در سطح جامعه تأثیر می‌گذارد، ارزش‌های معنوی را در جامعه تقویت می‌کند، آگاهی مسلمانان را به خصوص نسبت به وضعیت مسلمانان افزایش می‌دهد، موجب ارتقای فرهنگی جهان اسلام می‌شود، روابط اجتماعی

* . دکترای روان‌شناسی و عضو هیئت علمی پژوهشکده حج و زیارت / m.heidari@gmail.com

مسلمانان را گسترش می‌دهد، همبستگی اجتماعی مسلمانان را تقویت می‌کند، موجب بهبود پویایی اجتماعی جامعه اسلامی می‌شود، بر بازنمایی و تثبیت هویت جمعی مسلمانان تأثیر مثبت می‌گذارد، اعتماد به نفس و عزت نفس مسلمانان را افزایش می‌دهد، مانع از قشربندی‌های اجتماعی ناروا در جامعه اسلامی می‌شود، و موجبات رشد اقتصادی جامعه اسلامی را فراهم می‌کند. توجه به این نکته مهم است که تأثیرگذاری حج در موارد یادشده، قابل تشکیک و شدت و ضعف است. اگر جامعه اسلامی و مسئولان کشورهای اسلامی با اتحاد و همفکری یکدیگر، در راه بهره‌برداری از حج اقدام کنند، شاهد افزایش نقش حج در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان خواهیم بود.

کلیدواژه‌ها: نظام اجتماعی مسلمانان، تقویت جامعه اسلامی، آثار اجتماعی حج.

مقدمه

حج، چشمه خروشان معارف اسلامی است که هر سال مسلمانان را از سراسر جهان برای تحقق عملی توحید جمع می‌کند تا شکوهی دوباره از اسلام را به جهانیان نشان دهد. حج، گنجینه‌ای عظیم و سرچشمه‌ای همیشه فیاض برای مسلمین، و دارای خصوصیتی است که در هیچ فریضه دیگر اسلامی نیست؛ خصوصیتی که ناظر به دین و دنیای امت اسلامی است.

حج، در عین برخورداری از بُعد فردی، عبادتی اجتماعی است و با حضور مسلمانان سراسر جهان انجام می‌گیرد. حج یک تفاوت مهم با عبادت‌های جمعی دیگر ادیان دارد و آن این که معمولاً در مناسکی که به طور دسته‌جمعی از سوی پیروان یک آیین (غیر از اسلام) انجام می‌شود، اصالت قومی در یک جغرافیای خاص انسانی، حرف اصلی و حیاتی است، اما حج مربوط به جامعه‌ای وسیع‌تر از جامعه خاصی از انسان‌هاست؛ یک عمل دینی است مربوط به میلیون‌ها مسلمان از اقصی نقاط جهان، و یک پاسخ اجتماعی است به نیازهای جمعی، در یک میدان اجتماعی خاص (حیدری، ۱۳۹۳ش، صص ۴۶-۴۷).

بر این اساس، حج می‌تواند دستاوردهای عظیمی برای امت اسلامی به دنبال داشته

باشد. مسلمانان می‌توانند با درک درست و کامل از حج و ابعاد آن، از بعد اجتماعی نیز، از آن بهره‌مند شوند. آیات قرآن کریم و نیز روایات معصومین علیهم‌السلام در باره جایگاه حج و فلسفه آن در اسلام، حاکی از کارکردهای عظیم آن برای جامعه اسلامی است (ر.ک: محمدی ری شهری، ۱۳۸۶، صص ۲۲۵-۲۱۴).

از سوی دیگر، می‌دانیم که یکی از امور بسیار ضروری برای یک جامعه، حفظ نظام اجتماعی آن است. دوام وجود یک نظام اجتماعی، صرفاً با حضور افراد در کنار هم و تلاش‌های انفرادی آنان جهت حفظ و گسترش موقعیت مادی و اقتصادی خود، تضمین نمی‌شود. قوام و تداوم یک نظام اجتماعی به مؤلفه‌هایی همچون انسجام و همبستگی، پویایی، روابط اجتماعی، تأمین نیازهای مادی و اقتصادی، غنای فرهنگی، هویت جمعی و امثال آنها بستگی دارد و این امور باید به طریقی در جامعه تقویت شوند تا نظام اجتماعی تداوم یابد.

و از سوی سوم، یکی از عبادات بزرگ و پراهمیت در اسلام، حج است. آیات و روایات بسیاری در بیان جایگاه و اهمیت حج وارد شده است. قرآن کریم، حج را مایه قوام امور مردم معرفی می‌کند، آنجا که می‌فرماید:

﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْآبِيَةَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ﴾؛ «خداوند، کعبه، بیت‌الحرام، را وسیله قوام و برپایی [زندگی، معیشت و سامان دنیا و آخرت] مردم قرار داد.» (مانده: ۹۷).

چنان‌که گفتیم، از امور بسیار مهم زندگی مردم، نظام اجتماعی آنان است. بدون حفظ و تداوم نظام اجتماعی انسان‌ها، جامعه انسانی دچار اضمحلال یا فروپاشی می‌شود؛ و قرآن کریم خانه کعبه و حج را عاملی در جلوگیری از آن معرفی می‌فرماید. حال سؤال این است که: «حج چگونه می‌تواند در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان مؤثر باشد؟»

به اجمال می‌توان گفت اگر مسلمانان به نحو صحیح از حج بهره‌برداری کنند، نظام اجتماعی جوامع اسلامی در سطحی فراتر از وضعیت کنونی قرار خواهد گرفت به گونه‌ای که سعادت دنیوی و اخروی مسلمانان را تأمین خواهد کرد. بررسی این مطلب با مطالعه منابع دینی از یک سو، و نگاه جامعه‌شناختی از سوی دیگر، زوایای قدرت حج در حفظ و تقویت نظام اجتماعی جامعه اسلامی را آشکار خواهد ساخت. بر این اساس، در این نوشتار، به بررسی توانایی حج جهت حفظ و تقویت مؤلفه‌های مهم نظام اجتماعی جامعه اسلامی با نگاهی دینی - جامعه‌شناختی خواهیم پرداخت.

درباره بررسی حج با نگاه جامعه‌شناختی برخی کارها در قالب کتاب یا مقاله انجام شده است. برای مثال، اولیایی در مقاله‌ای با عنوان: «اهداف اجتماعی اقتصادی کنگره عبادی سیاسی حج در جهان اسلام» (۱۳۷۸) به برخی دستاوردها و آثار اجتماعی و اقتصادی (مانند انسجام اجتماعی و تشکیل بازار مشترک اسلامی) که حج می‌تواند برای مسلمانان به دنبال داشته باشد پرداخته است. ضیقه و دانش در مقاله‌ای با عنوان «پدیده حج از دیدگاه جامعه‌شناختی» (۱۳۸۰) موضوع حج را بررسی کرده‌اند. مهم‌ترین نکته‌ای که این مقاله به آن پرداخته تأکید بر این مطلب است که حج، صرفاً یک عبادت فردی نیست، بلکه یک عمل جمعی حاوی آثار و نتایج گروهی و جمعی نیز هست که لازم است مورد توجه و بررسی قرار گیرد. صدرالدین حیدری، در کتاب «جامعه‌شناسی حج»، تلاش داشته برداشت و پنداشتی جامعه‌شناختی از حج ارائه دهد. او خواسته نشان دهد که هدف از انجام این فریضه عبادی، صرفاً یک تجربه اعتقادی جدا از زندگی معمولی افراد نیست. بلکه باید آن را حداقل یک برنامه و تمرین عملی، برای به دست آوردن زندگی بهتر دانست. جمعی از نویسندگان در کتابی با عنوان «حج در اندیشه سیاسی - اجتماعی مقام معظم رهبری» (۱۳۹۳) دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی مقام معظم رهبری درباره حج با خوانش پیام‌ها و سخنرانی‌های ایشان درباره حج را بررسی کرده‌اند.

توجه به بعد فرهنگی، تأثیرگذاری حج در نظم بین‌الملل، مؤلفه‌های تربیتی حج ابراهیمی و حج مطلوب از دیدگاه مقام معظم رهبری از جمله مباحث مطرح در این کتاب است. در نهایت، علوی‌زاده در مقاله‌ای با عنوان «حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام» (۱۳۹۶) کوشیده است تا از دریچه سرمایه اجتماعی به حج بنگرد تا نتیجه بگیرد که حج چه کارکردهایی در توسعه و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام دارد. هدف نوشتار مزبور آن است که نشان دهد حج، نه تنها مورد سرمایه اجتماعی، بلکه خود، سرمایه اجتماعی پایدار و تمام‌نشدنی برای دنیای اسلام است و می‌توان با استفاده

از ظرفیت‌های آن، راهکارهای عملی رسیدن به وحدت و یکپارچگی امت اسلام برای اعتلا و سربلندی در جهان و نیز مقابله با تهاجم فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را احصا و آسیب‌شناسی کرد.

ملاحظه می‌شود که این بررسی‌ها، با وجود توجه به ابعاد جامعه‌شناختی حج و نقشی که در جامعه می‌تواند داشته باشد، نقش حج در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان را با نگاهی جامع و فراگیر بررسی نکرده‌اند؛ از این‌رو در پژوهش حاضر، بر آنیم که نقش و کارکردی را که حج می‌تواند در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان ایفا کند، بررسی کنیم. آگاهی از این توانایی حج، ما را در تلاش برای استفاده بهینه از این فرصت و این نعمت بزرگ خداوند به مسلمانان، آگاه‌تر، بانگیزه‌تر و مصمم‌تر می‌سازد.

روش تحقیق

روش مورد استفاده در این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است. در این روش، محقق علاوه بر توصیف و تصویرسازی آنچه هست، به تشریح و تبیین دلایل چگونه بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن می‌پردازد (حافظ نیا، ۱۳۸۹، ص ۷۱). در پژوهش حاضر، با روش کتابخانه‌ای، اطلاعات مورد نیاز از منابع اسلامی (قرآن و روایات معتبر شیعی)، گردآوری می‌شود؛ سپس با بهره‌گیری از ادبیات پژوهشی و یافته‌های پژوهش‌های دیگر به تبیین مباحث پرداخته می‌شود.

بررسی تأثیر حج بر مؤلفه‌های حفظ و تقویت‌کننده نظام اجتماعی مسلمانان

گفتیم که تأثیرگذاری بر هر نظام اجتماعی از طریق تغییر [مثبت یا منفی] عوامل مرتبط با آن امکان‌پذیر می‌باشد. بر این اساس، ایفای نقش حج در نظام اجتماعی مسلمانان نیز از طریق اثرگذاری بر آن عوامل تحقق می‌یابد؛ از این‌رو در ادامه به بررسی چگونگی تأثیر حج بر عناصر مهم شکل‌دهنده نظام اجتماعی جامعه اسلامی خواهیم پرداخت و در این راه بر مهم‌ترین این عوامل متمرکز خواهیم شد.

۱. حج و نشر و گسترش آموزه‌های دینی

از نگاه جامعه‌شناختی، دین نقش بسیار مهمی در جامعه ایفا می‌کند. دین و آموزه‌های دینی، مایه گسترش ارزش‌های اخلاقی می‌شود، مانع از شیوع و گسترش بزهکاری‌ها می‌گردد، عدالت را نشر می‌دهد، موجب تقویت انسجام و همبستگی اجتماعی می‌شود و اختلافات را در میان افراد جامعه کاهش می‌دهد، مردم را به مبارزه با حاکمان جور فرامی‌خواند، جامعه انسانی را برخوردار از معنا می‌کند و از این طریق موجب افزایش نشاط و پویایی جامعه می‌گردد و... (قدردان قراملکی، ۱۳۸۲، صص ۱۷۸-۱۶۲).

بدین ترتیب، نشر دین و آموزه‌های دینی در جامعه، امری بسیار حیاتی به حساب می‌آید. در جوامع اسلامی، حج می‌تواند در این باره نقش ویژه ایفا کند.

در ایام حج، فرصت مناسبی فراهم می‌شود تا آموزه‌های اسلامی در سطح وسیع مطرح گردد و به زائران منتقل شود تا آنان این معارف را در سطح جهان اسلام منتشر کنند. امام رضا علیه السلام در ضمن بیان فلسفه تشریح حج به این نکته اشاره دارند که «در سفر حج مردم آموزش‌های دینی می‌بینند و حاجیان اخبار و تعالیم ائمه را به مردمان نقاط مختلف جهان می‌رسانند.» (حکیمی، ۱۳۹۳، ج ۱۱، ص ۶۲).

نمونه‌های بسیاری از آگاهی بخشی‌های پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام در ایام حج، در راستای گسترش و تبلیغ حقیقت دین اسلام و آموزش آموزه‌های اسلامی، در تاریخ ذکر شده است. در دوران محاصره اقتصادی به مدت سه سال در شعب ابی طالب تنها راه گسترش اسلام، ایام حج بود. پیامبر صلی الله علیه و آله در حجة الوداع پس از بیان مطالبی، خطاب به مردم فرمود باید این مطالب و معارف را حاضر و شاهد شما به غایب انتقال دهد (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۶۲). مناظره‌های متعدد امام صادق علیه السلام با افرادی مانند زندیق مصری (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۷۲)، ابن ابی العوجاء (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۷۴)، سفیان ثوری (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۴۴۳) در حج و همچنین گفتگو و توصیه امام صادق علیه السلام به یکی از شیعیان به نام ابواحمد به هنگام طواف کعبه (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۴۱۴) تنها نمونه‌هایی در این باره هستند.

لازم است امت اسلامی از این فرصت مغتنم، جهت نشر و گسترش آموزه‌های اسلامی استفاده کند. امروزه با توجه به توسعه وسایل ارتباطی و شبکه‌های اجتماعی، بهره‌گیری از آنها در آن اجتماع عظیم، نشر آموزه‌های اسلامی در میان مسلمانان را در پی خواهد داشت.

۲. حج و تقویت ارزش‌های معنوی

ارزش‌ها در اصطلاح، «باورهای ریشه‌داری‌اند که گروه اجتماعی هنگام سؤال درباره خوبی‌ها و بدی‌ها و کمال مطلوب به آن رجوع می‌کند» (کوئن، ۱۳۹۹، ص ۷۰). در اسلام یک مجموعه خوب و بدهای ثابت، ابدی، فرازمانی و فرامکانی وجود دارد که ارزش‌های دینی را تشکیل می‌دهند. (فولادی و نندا، ۱۳۹۷، ص ۸۵). اسلام بر نشر و گسترش ارزش‌های دینی بسیار تأکید دارد و در این مسیر، حج می‌تواند نقش تأثیرگذاری داشته باشد.

حج، تقویت‌کننده ارزش‌های معنوی برای انسان‌هاست. در حقیقت، حج دانشگاهی انسان‌ساز است که ارزش‌های اجتماعی نظیر برادری، برابری، امنیت، نظم، ساده‌زیستی، تفاهم، تعامل، عفت، آزادگی و ده‌ها ارزش اجتماعی دیگر در آن تمرین و مشق می‌شود؛ آموزه‌هایی که از یک سو، به انسان درک و بینش و شخصیت می‌بخشد، انسانیت را در وجود او حاکم می‌گرداند و سعادت ابدی او را تأمین می‌کند و از سوی دیگر، او را در کلاس‌های متعدد، برای ورود به اجتماع و ساختن آن آماده می‌کند (بافکار، ۱۳۹۱، ص ۹۰). حاجی در مقاطع مختلف مناسک حج همچون میقات به هنگام محرم شدن، طواف، سعی، حضور در میقات‌ها و اعمال آنها، ارزش‌های مختلفی همچون برابری و ساده‌زیستی را می‌آموزد؛ با حضور در کنار دیگر مسلمانان حاضر در سرزمین وحی، ارزش‌هایی همچون تفاهم و دوری از دشمنی با دیگر مسلمانان را فرامی‌گیرد؛ با رعایت محرمات احرام در طول انجام مناسک و اجتناب از همه گناهان، عفت و پاکدامنی و تقوا را به عمق جان خود نفوذ می‌دهد؛ با دوری از جدال و مشاجره با دیگران، اجتناب از قطع گیاهان یا کشتن حیوانات، آرامش و امنیت سراسری را

تجربه می کند و آن را به عنوان یک ارزش معنوی و یک نیاز روانی ادراک می کند. بدین ترتیب، مشاهده می شود که «حاجی با حضور در سرزمین وحی و انجام مناسک حج، ضمن آشنایی با نمادهای به کاررفته در مشاعر مقدس و یافتن معانی و حقایقی که پشتوانه آنها را تشکیل می دهد، پیوند خود را با ارزش های نهفته در آن محکم می گرداند» (محمدی، ۱۳۹۳، ص ۶۵). و این البته آغاز راه گسترش ارزش های دینی و معنوی در جامعه اسلامی است. حجاج بیت الله الحرام با انتقال ارزش های معنوی فراگرفته شده در حج به مناطق مختلف جهان اسلام، می توانند در نشر و گسترش آن ارزش ها بسیار مؤثر و نقش آفرین باشند.

۳. حج و افزایش آگاهی مسلمانان

در میان آموزه های اسلامی، آگاهی و شناخت از جایگاه بسیار والایی برخوردار می باشد. عمل انسان بر پایه علم و آگاهی انجام می گیرد و بدون علم و معرفت، عملی انجام نخواهد گرفت یا عمل انجام شده زیانبار خواهد بود. به فرموده امام علی علیه السلام به کمال: ای کمال! هیچ حرکتی (و کاری) نیست جز اینکه در آن به شناختی نیازمندی^۱ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۱۷۱).

از جمله اموری که لازم است امت اسلامی از آن آگاه باشد، وضعیت مسلمانان، کید و حيله دشمنان، راه های مقابله با دشمنی ها و روش های اتحاد در مقابل آنان است و حج می تواند زمینه ساز جریان علم و آگاهی در جامعه اسلامی باشد. اهل بیت علیهم السلام در مواقع خاصی از موقعیت حج برای انتقال دیدگاه خود و آگاه ساختن جامعه استفاده کرده اند. امام حسین علیه السلام دو سال قبل از مرگ معاویه، در منا و در حضور انصار و اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله خطبه ای ایراد فرمودند و به روشنگری و پرده برداری از ماهیت معاویه و کارهای او پرداختند (ابن شعبه حرانی، ص ۲۳۷).

عمرو بن ابی المقدام (از اصحاب امام صادق علیه السلام) می گوید: در روز عرفه در موقف دیدم که با صدای بلند می فرمود:

۱. «يَا كَمِيلُ مَا مِنْ حَرَكَةٍ إِلَّا وَ أَنْتَ مُتَحَاتِّجٌ فِيهَا إِلَى مَعْرِفَةٍ...».

«ای مردم! رسول خدا ﷺ پیشوا و امام بود، سپس علی بن ابی طالب علیه السلام، آن گاه حسن علیه السلام، سپس حسین علیه السلام، سپس علی بن الحسین علیه السلام، آن گاه محمد بن علی علیه السلام، آن گاه من.»
و این جملات را سه بار به چهار سو (از پیش رو و پشت سر و راست و چپ) تکرار کردند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۴۶۶).

حج، عرصه آگاهی عمومی از مصائب و توانمندی‌های مسلمانان است که زمینه مشارکت عمومی و اجتماعی مردم را در حل مسائل فراهم می‌کند. حج چونان یک اجتماع از دو جهت ساختاری و تعالیم دینی، منبع آگاهی عمومی است. آگاهی از اوضاع ملت‌ها و توطئه‌ها و شایعه‌پراکنی‌های دشمنان، باعث از میان رفتن فاصله‌های مکانی، زبانی و پنداری می‌شود. در این حالت، مصیبت‌های بزرگ یک کشور برای دیگران معلوم می‌شود و آنان را به چاره‌جویی وامی‌دارد. آگاهی مسلمانان از تعلق داشتن به یک مکتب و آئین، همراه با اعتقادات و ارزش‌ها و تاریخ مشترک، فراگرد تاریخی، اجتماعی و سیاسی جوامع اسلامی را تغییر خواهد داد و حج می‌تواند زمینه این آگاهی را فراهم کند. شناخت خود، شناخت امت اسلامی و ظرفیت‌های عظیم آن، و شناخت دشمنان و برنامه‌ها و نقشه‌های آنان، ظرفیتی است که در حج نهاده شده و مسلمانان می‌توانند با دستیابی به آنها، جایگاه واقعی خود را در جهان به دست آورند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳، ص ۲۱۲).

دکتر شریعتی این مطلب را این‌گونه بیان می‌کند:

«روز دهم ذیحجه، عید قربان، حج پایان پذیرفت، اما فردا و پس فردا نیز ناچاری در منابمانی. بیش از یک میلیون انسان، سه روز باید در این دره خشک، پشت دروازه شهر بمانند. باید بنشینیم و به حج بیندیشیم. بنشینیم و با همفکران و همدردان خویش که از سراسر دنیا در اینجا جمع‌اند، از دردها و نیازها و آرمان‌های خویش بگوئیم، دانشمندان کشورهای مسلمان و روشنفکران مسئول، آمده‌اند از همه قاره‌های جهان با هم به گفتگو بنشینند و از هم یاری بخواهند. در راه تحقق اهداف اسلامی و آزادی ملت‌ها و... از طریق بحث و گفتگو و بررسی نظریات مختلف تا راه یافتن به سرچشمه نخستین اسلام!» (شریعتی، ۱۳۷۶، ص ۱۸۴).

۴. حج و ارتقای فرهنگی جهان اسلام

فرهنگ در اصطلاح عبارت است از: «مجموعه به هم تافته و پیچیده‌ای از ایده‌ها، باورها، آرمان‌ها، ارزش‌ها، هنجارها، نهادها، نمادها و سایر آموخته‌ها و عاداتی است که حاصل و دستاورد نسل‌های مختلف مردم جهان و منطقه یا یک امت و یا دولت و کشور می‌باشد...» (علی احمدی و دیگران، ۱۳۸۳، ص ۷۴). فرهنگ هر ملتی، هویت‌دهنده به آن است.

فرهنگ و موارث تاریخی یک ملت، رکن اصلی شخصیت و هویت انسانی آن ملت است. فرهنگ بنایی است مبین تمامی باورها، رفتارها، دانش‌ها، ارزش‌ها و مقاصدی که شیوه زندگی هر ملت را مشخص می‌کند. از طریق فرهنگ است که اعضای جامعه می‌آموزند که چگونه بیندیشند و چگونه عمل کنند (اطهری مریان، ۱۳۷۹، ص ۱۲۶).

حج یک گردهمایی جهانی اسلام است که از فواید آن می‌توان به مواجه شدن با ارزش‌های بشری حاصل از برخوردهای برادرانه با دیگر مردمان و ملت‌های کره زمین اشاره کرد و این از جمله منافع حج است که خدای متعال این گونه به آن اشاره کرده است ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ (حج: ۲۸) (حکیمی و دیگران، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۴۵۷). حج، چون یک عمل دینی مربوط به مسلمانان جهان است، در واقع یک نوع فرایند جهانی شدن در مجموعه آنان می‌باشد. حج، افراد انسانی از قومیت‌ها و ملیت‌ها و فرهنگ‌های متفاوت را در یک فرایند رفتاری دینی، و در یک نظم فرهنگی متحد می‌کند (حیدری، ۱۳۹۳، ص ۴۷).

ایام حج بهترین زمان تعامل افکار و مبادله فرهنگی میان مسلمانان است. حضور مسلمانان از سراسر جهان در یک مکان مشخص، مواجهه و معاشرت آنان با یکدیگر، زمینه انتقال فرهنگ‌ها میان آنان را فراهم می‌کند. به علاوه، در حج، اندیشمندان جهان اسلام، می‌توانند گرد هم آیند. امروزه در بسیاری از سفرهای حج، حاجیان با گروه‌های علمی و مذهبی سایر کشورهای جهان آشنا می‌گردند و این آشنایی در

برخی موارد پس از اتمام سفر حج نیز ادامه می‌یابد (صالحی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۷). این آشنایی و ارتباط می‌تواند مبادلات فرهنگی بین جوامع اسلامی را توسعه دهد. تبادل فرهنگی، فرایندی متقابل و طبیعی است و با رضایت طرفین بر اثر همجواری کشورها، رفت و آمد ملت‌ها به کشورهای یکدیگر، مطالعه آداب و رسوم و سنن فرهنگ‌های یکدیگر به وجود می‌آید و باعث می‌شود هر ملتی به نقاط ضعف و قوت فرهنگی خود پی ببرد (زند و کیلی، ۱۳۸۳، ص ۷۴). این ارتباط و تبادل فرهنگی که در اجتماع عظیم حج اتفاق می‌افتد، موجبات ارتقا و غنای فرهنگی جوامع اسلامی در پهنه گیتی را فراهم می‌آورد.

۵. حج و افزایش روابط اجتماعی مسلمانان

بشر موجودی اجتماعی است و روابط اجتماعی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های زندگی او از بدو تولد تا زمان مرگ می‌باشد. روابط اجتماعی در منابع اسلامی به عنوان یک نیاز مطرح شده و بر گسترش آن تأکید شده است (برای مثال ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۳۵، ح ۱). اسلام در دستورهای اجتماعی خود، این هدف را منظور کرده تا انسان‌ها روابط سالمی داشته و برای یکدیگر مفید باشند. عبادت‌های دسته‌جمعی از قبیل نماز، حج، و عزاداری‌ها این مقصود را برآورده می‌کنند (علوی‌زاده، ۱۳۹۶، ص ۶۵).

حج از مظاهر آشکار برقراری ارتباط میان انسان‌ها در آیین اسلام است. حج این زمینه را به وجود آورده که مسلمانان با حضور در یک مکان و ملاقات یکدیگر در آن مکان، با هم آشنا شوند، به یکدیگر نزدیک‌تر شوند، پیوندشان محکم‌تر و دوستی آنان عمیق‌تر گردد. امام صادق علیه السلام فرموده است: «فَجَعَلَ فِيهِ الْاجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا»، خداوند در حج اجتماع [مسلمانان] شرق و غرب عالم را مقرر فرمود تا با هم آشنا شوند (شیخ صدوق، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۰۵).

حضور مسلمانان از همه نقاط جهان در این اجتماع بزرگ و انجام اعمال به صورت مشترک، به طور طبیعی امکان برقراری ارتباط و دوستی و همدلی میان آنان را فراهم کرده

است. در حج، اختلافات عقیدتی، فقهی و غیر آن میان مسلمانان مورد توجه نیست. همه با هم و در کنار هم با دوستی و رفاقت به انجام مناسک حج می‌پردازند.

حج پیونددهنده مسلمانان است؛ چون روابط اجتماعی در شبکه مذهبی و اجتماعی حج در سطوح مختلف وجود دارد. حج، شبکه ارتباطی معنوی، اجتماعی و سیاسی درون گروهی، بین گروهی و بین‌المللی خاص و جامع همه مراتب روابط اجتماعی است؛ از این رو حج، مناسب‌ترین فرصت برای ایجاد ارتباطات منطقی و مداوم میان ملت‌های مسلمان است (علوی‌زاده، ۱۳۹۶، ص ۶۵). بدین ترتیب، حج با بهره‌گیری از ایدئولوژی مشترک و هنجارهای مشترک مسلمانان، ارتباطات اجتماعی آنان را تقویت کرده و سرمایه اجتماعی عظیمی برای آنان فراهم می‌کند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳، ص ۲۳۸). ارتباط اجتماعی مسلمانان همبستگی و انسجام آنان را در پی می‌آورد.

۶. حج و تقویت همبستگی اجتماعی

همبستگی و انسجام اجتماعی، عبارت از احساس یکپارچگی افراد جامعه، روابط اجتماعی دوستانه و محبت‌آمیز، و تعامل‌های گروهی بر اساس ارزش‌های مشترک و منسجم می‌باشد (نیازی، ۱۳۸۳، ص ۶).

آشکار است که قوام هر جامعه‌ای و حرکت آن در مسیر تعالی، به این عامل بستگی دارد؛ از جمله امت اسلامی به دلیل وجود قومیت‌ها، نژادها، مناطق جغرافیایی، فرهنگ‌ها، عادت‌ها و سلیقه‌ها، به‌طور طبیعی در معرض شکاف‌ها و جدایی‌ها است. رشد این اختلاف‌ها، عظمت امت اسلامی را می‌شکند. در این میان مناسک حج می‌تواند نقش بارزی در تقویت انسجام جامعه اسلامی ایفا کند.

مناسک دینی، یک اجتماع را مرکز اتحاد قرار می‌دهد، و می‌تواند حیطه حکمرانی آن را تا جوامع دیگر گسترش دهد و به یک قلمرو وسیع‌تر و نیرومندتر تبدیل شود (واخ، ۱۳۹۵، ص ۷۸ و ۷۹). بر این اساس حج می‌تواند با ایجاد پیمان‌ها و الزامات اخلاقی، احساس تجانس و اعتماد، التیام‌بخش جدایی‌های طبیعی، مصنوعی و تحمیلی باشد.

علی علیه السلام در کلمات خود ضمن بیان فلسفه پاره‌ای از مقررات اسلامی، درباره حج می‌فرماید: «فَرَضَ اللَّهُ تَعَالَى... وَالْحَجَّ تَقْوِيَةً لِلدِّينِ» (حلوانی، ۱۴۰۸ق، ص ۴۶)؛ یعنی فلسفه حج تقویت دین است. منظور این است که با اجتماع حج، روابط مسلمانان محکم‌تر می‌شود و ایمان مسلمانان نیرومندتر می‌گردد و به این وسیله، اسلام نیرومندتر می‌گردد. (مطهری، ۱۳۹۱، ج ۲۵، ص ۴۸).

منظور اصلی از تشریح حج این است که مسلمانان تحت لوای کعبه به صورت یک قوم واحد و ملت واحد و هم‌عزم و هم‌رزم گرد آیند (مطهری، ۱۳۹۱، ج ۲۵، ص ۴۹).

افراد حاضر در مراسم حج، نه تنها ممکن است هم فکر و هم سلیقه نباشند، حتی در مواردی دارای باورهای متفاوت نیز هستند، اما توجه به ذات باری تعالی و حرکت در مسیر عبودیت الهی، آنها را در مسیر واحد و به سوی هدف واحد به حرکت در آورده است. در حج، «من»های مختلف مذهبی، فرهنگی و دینی، یک اجتماع بر محور یک هدف متعالی شکل می‌گیرد. همه من‌ها و خودبینی‌ها در پرتو آن هدف یعنی عبادت و قرب به پروردگار به یک «ما» و بلکه به یک من کُلّی و متعالی تبدیل می‌شوند که در آن به رغم وجود کثرات و تعدد و تنوع، تنازعی در کار نیست؛ از همین رو می‌توان گفت حج، نقطه عطف وحدت میان مسلمانان جهان و زمینه‌ساز صلح و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، و عامل انسجام، یکپارچگی و وحدت آنان می‌باشد.

به گفته شهید بزرگوار آیت‌الله دکتر بهشتی علیه السلام :

«اگر اجتماع سالانه حج نبود، من اطمینان دارم که همین درصد ضعیف همبستگی که امروز میان مسلمان‌های گوناگون با مذاهب گوناگون وجود دارد هم دیگر وجود نداشت» (حسینی بهشتی، ۱۳۹۰، ص ۴۵).

نکته‌ای که لازم است در اینجا خاطر نشان شود این است که با وجود نقشی که حج در تقویت همبستگی اجتماعی ایفا می‌کند، باید گفت توان حج در انسجام‌بخشی به جامعه اسلامی بسیار بیش از آنی است که امروزه مشاهده می‌شود. حج ظرفیت آن

را دارد که جامعه اسلامی را به صورت یک کل یکپارچه درآورد و آن را به سوی اهداف متعالی اسلام و نیز برای مبارزه با دشمنان اسلام متحد کند. این ظرفیت عظیم حج در ترفیع جایگاه مسلمانان در جهان، لازم است مورد توجه رؤسای کشورهای اسلامی قرار گیرد. ایستادگی در برابر خواسته‌های نامشروع و زیاده‌خواهانه کشورهای زورگو و مستکبر، تکیه کشورهای اسلامی به یکدیگر در برابر دشمنان، مطالبه خواسته‌های مشروع مسلمانان از دولت‌های معارض، احساس عزت در برابر سایر ملل جهان، نتایجی است که از قدرتمندی برخاسته از حج قابل دستیابی می‌باشد.

۷. حج و تقویت پویایی اجتماعی

از ویژگی‌های جامعه بالیده و رشدیافته، پویا بودن آن است. جامعه پویا جامعه‌ای است که پیوسته در حال تغییر و تحول است؛ تحرک اجتماعی و تحرک طبقه‌ای در آن نسبتاً به آسانی تحقق می‌یابد؛ تفکر انتقادی، ابتکار و حتی انحراف از هنجارهای اجتماعی فراوانند؛ افکار نو و افراد جوان، محور فعالیت اجتماعی شمرده می‌شوند و زندگی پرتحول جامعه، همه کس را به تکاپو می‌اندازد (آگ برن و نیم کوف، ۱۳۵۷، ص ۴۷۸ - ۴۸۰). جوامع پویا در مقایسه با جوامع ایستا از رشد و پیشرفت مناسبی برخوردار می‌باشند. در جوامع اسلامی، حج، از جهات گوناگون می‌تواند در پویایی اجتماعی جامعه اسلامی نقش مثبت ایفا کند:

الف) حج عملی عبادی است که همه‌ساله مسلمانان از سراسر جهان به سرزمین وحی سفر می‌کنند. همین امر موجب تحرک و پویایی جامعه اسلامی است. شروع سفر، بازگشت زائران، بدرقه، استقبال، بحث و گفتگو راجع به حج و زائران، اتفاقاتی که در حج می‌افتد و بسیاری مطالب دیگر، به جامعه شور و هیجان می‌دهد و آن را از ایستایی خارج می‌کند.

ب. از آن هنگام که افراد برای حج ثبت نام می‌کنند تا موقع بازگشت به منزل بعد از انجام حج، فعالیت و کوشش موج می‌زند. فقط حجاج نیستند که درگیر این سفر زیارتی هستند، بلکه بخش بزرگی از جامعه درگیر آن می‌شود. در ایران، سازمان حج و زیارت، بعثه مقام معظم رهبری، شرکت‌های زیارتی و سیاحتی،

مدیران کاروان‌ها، روحانیون کاروان‌ها، شرکت‌های حمل و نقل زمینی و هوایی، فرودگاه‌ها و پایانه‌های مسافری، و بسیاری دیگر با حج سر و کار دارند. همچنین بازارها، هتل‌ها، تولیدکنندگان پوشاک و غیره، اعضای خانواده و بستگان و دوستان حجاج با این سفر معنوی درگیر هستند. مشاهده می‌شود که حج همه‌ساله، پویایی و تکاپوی بخش بزرگی از جامعه اسلامی را در پی دارد.

ج. دولت برگزارکننده حج و سازمان‌های حج کشورهای اسلامی همواره تلاش دارند حج را بهتر از گذشته و به بهترین وجه برگزار کنند؛ لذا هر ساله، طرح‌های جدیدی تدوین می‌کنند و برنامه‌های جدیدی اجرا می‌کنند. کسی که پس از چند سال مجدداً به حج مشرف شود، تغییر و بهبود را در کیفیت مدیریت و اجرای آن مشاهده می‌کند.

د. اعمال و مناسک حج، مشحون از تلاش و فعالیت است. از ابتدای حرکت به سوی سرزمین وحی تا حضور در میقات برای احرام، حرکت به سوی مکه و مسجدالحرام، طواف، سعی، وقوف، رمی، قربانی و... همگی با فعالیت و پویایی همراه است. پویایی و حرکت با روح حج آمیخته است و ایستایی و سکون در آن معنا ندارد. به علاوه، هر یک از مناسک حج حاوی اسرار و مفاهیمی است که دقت در آنها موجب پویایی ذهن و روح زائران می‌شود.

ه. حج افراد را به حرکت و پویایی وامی‌دارد. درک افراد از بندگی، تلاش برای آخرت، تلاش برای آباد کردن دنیا جهت سعادت انسان‌ها در دنیا و آخرت، همگی تحت تأثیر انجام حج قرار می‌گیرد.

مواردی که ذکر شد همواره ظرفیت بهتر شدن و تقویت یافتن را دارند. به‌ویژه مورد آخر جا برای تقویت شدن را دارد. هر قدر افراد با قرار گرفتن در فضای معنوی حج، نسبت به قصورها و تقصیرها و غفلت‌ها و خطاهای خود بیشتر آگاه شوند، در ادامه زندگی خود، از تحرک و پویایی بیشتری برخوردار خواهند بود و این البته به عوامل متعددی همچون افزایش آگاهی زائران، برنامه‌های فرهنگی ستادهای حج کشورهای اسلامی در تبلیغ مفاهیم دینی و تقویت معنویت و نورانیت زائران بیت‌الله الحرام و بسیاری امور دیگر بستگی دارد.

۸. حج و بازنمایی و تثبیت هویت جمعی مسلمانان

همان‌طور که افراد هویتی مخصوص به خود دارند، گروه‌ها و جمع‌ها نیز از هویت مخصوص به خود برخوردار می‌باشند که از آن به «هویت جمعی» تعبیر می‌شود. در اصطلاح جامعه‌شناسی، هویت عبارت است از مجموعه خصوصیات و مشخصات مهم اجتماعی، فرهنگی، روانی، زیستی و تاریخی، که به گونه‌ای همسان، بر اعضای یک گروه صدق می‌کند و از یگانگی یا همانندی آنان حکایت کرده، و آنان را از سایر گروه‌ها و افراد متعلق به آنها متمایز می‌سازد (الطایبی، ۱۳۹۶، ص ۱۳۹).

در جامعه اسلامی، باورها و اعمال دینی مشترک، به مسلمانان یک هویت خاص عطا کرده و آنان را از هویت‌های دیگر متمایز ساخته است. از جمله آن اعمال دینی مشترک می‌توان به حج اشاره کرد. یکی از مسائل مورد علاقه جامعه‌شناسان دین درباره حج این است که: چگونه افراد تحت تأثیر حج به نوزایی هویت و شخصیت خود می‌پردازند (حیدری، ۱۳۹۳، ص ۳۳).

به گفته صاحب‌نظران، هنگامی که افراد با ویژگی‌های متفاوت و متعارض ولی با احساسات مشترک گرد هم می‌آیند، این جمع شدن بیش از همه، هویت جمعی آنان را حفظ و تثبیت می‌کند. مناسک مذهبی که هویت جمعی را پدید می‌آورد می‌تواند این هویت را حفظ کند، گسترش دهد و تقویت نماید (همیلتون، ۱۳۸۹، ص ۲۰۴).

در مراسم حج، از طریق گره خوردن دل‌ها با یکدیگر، هویت جمعی مسلمانان تعریف و ابراز می‌شود. مناسک موجب ایجاد، تشدید و تثبیت دلبستگی به هدف جمعی می‌شود که آشکار شدن هویت جمعی نتیجه آن خواهد بود. در بستر حج، نوع تعامل انسان‌ها با هم تغییر می‌کند، شرایط جدیدی در روابط آنان فراهم می‌شود، هویت «خودها» تغییر می‌کند و هم افراد و هم جمع، ماهیتی جدید می‌یابند (حیدری، ۱۳۹۳، ص ۳۱).

همچنین مناسک عظیم حج همه‌ساله مسلمانان را با هویت اصلی و ریشه‌دارشان آشنا می‌کند و به گذشته پر افتخار آنان برمی‌گرداند. خاطره‌های پرافتخاری که در برابر چشمانشان دوباره جان می‌گیرند و افراد خود را با آنها همبسته می‌یابند به آنان احساسی

از نیرومندی و اعتماد می‌دهند. آدمی هنگامی که می‌بیند ایمانی که در وجود اوست به چه گذشته دور دستی برمی‌گردد و یادآور چه چیزهای گران‌قدری است، اطمینان بیشتری در خود احساس می‌کند. آموزندگی مراسم از همین خصلت آن سرچشمه می‌گیرد (دورکیم، ۱۳۸۳، ص ۵۱۹). این سخن درباره حج به بالاترین وجه صادق است.

۹. حج و تقویت اعتماد به نفس و عزت نفس مسلمانان

انسان‌ها معمولاً وظایف و کارهایی را بر عهده می‌گیرند که خود را در انجام دادن آنها توانا می‌دانند و از فعالیت‌هایی که فراتر از توانایی‌شان هستند، اجتناب می‌کنند. از این امر در روان‌شناسی به اعتماد به نفس، خودکارآمدی یا خودباوری تعبیر می‌شود (بشیری و حیدری، ۱۳۹۶، ص ۳۲۸). در رابطه نزدیک با اعتماد به نفس، مفهوم عزت نفس (حرمت خود) قرار دارد. عزت نفس، به معنای احساس ارزشمندی است. به تعبیر دیگر، به جنبه مثبت یا منفی فرد از خویش و این که چه اندازه برای خود ارزش قائل است، عزت نفس یا حرمت خود می‌گویند (سالاری‌فرو و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۹۲). مفاهیم اعتماد به نفس و عزت نفس را می‌توان درباره جوامع و ملت‌ها نیز به کار برد. اسلام تلاش دارد با تزریق روح اعتماد به نفس و عزت‌مندی در مسلمانان، همت آنان را در راه اعتلای اسلام بلند می‌گرداند؛ برای مثال قرآن کریم می‌فرماید:

﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾

«او کسی است که رسولش را با هدایت و آیین حق فرستاد، تا آن را بر همه آیین‌ها غالب گرداند، هر چند مشرکان کراهت داشته باشند.» (توبه: ۳۳؛ صف: ۹)

حج عصاره و نمونه جامعه اسلامی در سراسر عالم، و به گونه‌ای تبلور جامعه اسلامی در یک موقعیت مکانی است. حج، ظهور عظمت اسلام و مظهر قدرت و توانمندی مسلمانان در مسیر نیل به عزت در جهان است. حضور میلیونی مسلمانان از همه اقطار زمین در مناسک حج و اجتماع عظیم آنان در مکه، مسجدالحرام و مواضع

در کنار آگاهی از نگاه جهانی اسلام، از این ظرفیت برخوردار است که آنان را از قدرت و جایگاهشان آگاه کند، به آنان در غلبه بر هر قدرت اهریمنی اعتماد به نفس بدهد و این خودباوری را به آنان بدهد که قادرند در سایه اتحاد و همبستگی و به کارگیری استعدادها و امکانات کشورها و جوامع اسلامی، عزت و سربلندی را که خداوند به آنان وعده کرده است، به دست آورند. در این راه خداوند نیز یاری‌گر آنهاست چرا که «فَإِنَّ يَدَ اللَّهِ مَعَ [عَلَى] الْجُمُعَةِ» همانا دست [امداد] خداوند با (بر) جماعت [مؤمنان] است.» (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷، ص ۱۸۴)

در واقع، وقتی حجاج با ملیت‌های مختلف از سفید و سیاه و با مذاهب، زبان‌ها و آداب اجتماعی متفاوت در یک جا و یک زمان و با یک لباس واحد جمع می‌شوند و آدابی را همه با هم بر یک شیوه مشخص، هر سال انجام می‌دهند، این امر می‌تواند باعث بالا رفتن روحیه امت برای تحقق آرمان‌های بلند اسلام و رودرویی با ظلم و کفر و استعمار و استبداد شود. اینکه خدای متعال امر به تجمع همه مسلمانان در این نقطه، آن هم در یک مجموعه از روزها داده است، برای آن است که آحاد مردم مسلمان، خود را در کنار یکدیگر ببینند و در بعدی وسیع‌تر، در اثر اجتماع ملت‌های مسلمان، احساس عزت و عظمت بر همه حاکم گردد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳، ص ۷۴). در این مسیر، مهم آن است که مسلمانان و حکام کشورهای اسلامی از این ظرفیت بزرگ در راه اعتلای جامعه اسلامی به نحو صحیح استفاده کنند.

۱۰. حج و جلوگیری از قشربندی‌های اجتماعی

از مفاهیم اساسی در توصیف ساختار اجتماعی جوامع انسانی، قشربندی [یا نابرابری] اجتماعی است. قشربندی اجتماعی هنگامی به وجود می‌آید که «قدرت»، «ثروت و درآمد» و «حیثیت و احترام»، و سایر منابع ارزشمند، به طور نابرابر میان اعضای جامعه توزیع شود (فولادی‌وندا، ۱۳۹۷، ص ۱۴۴ - ۱۴۵). در تمام فرهنگ‌ها، آیین‌ها و اندیشه‌ها برابری به عنوان یک حق مورد تأکید است. اسلام نیز، این‌گونه

قشربندی‌ها و خط و مرزها میان افراد جامعه را به هیچ وجه نمی‌پذیرد (ر.ک: کراچکی، ۱۳۹۴ق، ص ۲۱).

مسلمانان با چنین نگاه و تفکری در حج گرد هم می‌آیند. حج با کنار گذاشتن تشخیص‌ها و شاخص‌های برتری دنیوی همراه است. مناسک حج به گونه‌ای است که حج‌گزاران با هر میزان ثروت و قدرت و با هر عنوان و جایگاه اجتماعی، بدون کوچک‌ترین وجه تمایز و برتری، در کنار هم به انجام اعمال می‌پردازند. پوشیدن لباس یک‌رنگ احرام، حس تکبر و خودبزرگ‌بینی را از افراد می‌گیرد و تواضع و فروتنی را جانشین آن می‌کند.

همچنین حج همه اقشار، گروه‌ها و طیف‌های مسلمانان را در بر می‌گیرد. هیچ قشر خاصی نمی‌تواند حج را به تسخیر خود در آورد. زنان، مردان، سفیدپوستان، رنگین‌پوستان، شیعیان، اهل سنت... همه از فرصت یکسانی برای حضور در حج برخوردارند (حیدری، ۱۳۹۳، ص ۳۲). حضور زائران بیت‌الله الحرام در کنار هم برای انجام مناسک حج بدون توجه به برتری‌های ظاهری در خارج از فضای حج، مهر بطلانی بر نابرابری‌ها و قشربندی‌های اجتماعی است و همگان را به کنار گذاشتن آنها و توجه به برتری افراد بر اساس تقوا و رعایت آداب دینی فرامی‌خواند.

به‌علاوه، خداوند در آن اجتماع عظیم، فضایی به وجود آورده که در آن، منیت‌ها و هواهای نفسانی کنار بروند و جز نام و یاد خدا و عبودیت و بندگی در برابر او، چیزی به خاطر زائران وارد نشود. در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم:

«مَا مِنْ بُقْعَةٍ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - مِنَ الْمُسْعَى لِأَنَّهُ يَدُلُّ فِيهِ كُلُّ جَبَّارٍ» (شیخ

صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۳۳)

«هیچ مکانی نزد خداوند، محبوب‌تر از مسعی نیست، چرا که هر زورگویی در آنجا ذلیل می‌شود.»

این حدیث نشان‌دهنده نقش بارز حج در رفع نابرابری‌ها و قشربندی‌های اجتماعی است. حج در صورتی که با شرایط خاص خود انجام گیرد می‌تواند با کاستن از جایگاه

مظاهر مادی برتری در جامعه و جایگزین ساختن عوامل دینی و معنوی، نقش مهمی در حفظ جامعه و جلوگیری از وارد آمدن آسیب به بنیان‌های جامعه ایفا نماید.

۱۱. حج و رشد اقتصادی جامعه

اقتصاد یکی از بنیادی‌ترین مسائل زندگی انسان‌ها است. فعالیت‌های اقتصادی (تولید، توزیع، مبادله، مصرف) از مظاهر زندگی اجتماعی انسان و یکی از فعالیت‌های عمده جوامع انسانی است که با حیات اجتماعی انسان‌ها ارتباط دارد. در این راستا، رشد اقتصادی عبارت از افزایش مادی کل درآمد ملی یا تولید ناخالص ملی یک جامعه طی یک دوره معین است (تودارو، ۱۳۷۸، ص ۱۱۶ - ۱۱۷). در منابع دینی، آیات و روایات فراوانی به مباحث اقتصادی پرداخته‌اند. از جمله، آیات و روایات مربوط به حج به این موضوع پرداخته و ارتباط حج و اقتصاد را بررسی کرده‌اند.

در روایات رسیده از معصومین علیهم‌السلام یکی از فلسفه‌ها و حکمت‌های حج، منافع مالی و تجاری آن برشمرده شده است. امام رضا علیه‌السلام در پاسخ به نامه محمد بن سنان که از علت تشریح حج پرسیده بود، چنین مرقوم فرمودند:

«أَنَّ عِلَّةَ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى... وَ مَنَفَعَةُ مَنْ فِي الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ مَنْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ مَنْ يَحُجُّ وَ مَنْ لَا يَحُجُّ مِنْ تَاجِرٍ وَ جَالِبٍ وَ بَائِعٍ وَ مُشْتَرِيٍّ وَ كَاسِبٍ وَ مَسْكِينٍ وَ قَضَاءِ حَوَائِجِ أَهْلِ الْأَطْرَافِ وَ الْمَوَاضِعِ الْمُمْكِنِ لَهُمُ الْاجْتِمَاعُ فِيهَا كَذَلِكَ لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (شیخ صدوق، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۰۵ - ۴۰۴).

«علت حج، ورود به [میهمان‌سرای] خدای متعال... و سود بردن هر که در شرق و غرب و خشکی و دریاست؛ چه حج‌گزار و چه تاجر و واردکننده کالا و فروشنده و خریدار و کاسب و بینوایی که حج نمی‌گزارند، و همچنین رفع نیازهای مردم اطراف و جاهایی است که می‌توانند در آنجا گرد آیند، تا منافع خویش را شاهد باشند».

همان‌طور که در روایتی که نقل شد به آن پرداخته شده، حج می‌تواند در تقویت اقتصاد جامعه اسلامی بسیار تأثیرگذار باشد و ضروری است مسلمانان از مزایای اقتصادی آن بهره ببرند. سفر حج، خود تحرک و پویایی اقتصادی جوامع اسلامی را

در پی دارد. رفت و آمد به حجاز، تأمین نیازهای مصرفی حجاج، تأمین سوغاتی و بسیاری مصارف دیگر به دلیل جمعیت بالای زائران بیت الله الحرام (که البته با اتخاذ تدابیر درست، می تواند بسیار بیش از این باشد) به نوبه خود موجب رونق اقتصادی جامعه اسلامی می گردد.

نکته مهم در اینجا لزوم تعهد جوامع اسلامی به ویژه دولتمردان حاکم بر حریم شریفین، به استفاده از ظرفیت کشورهای اسلامی در تأمین نیازهای مادی حجاج است. استفاده از کالاهای تولیدی مسلمانان و اجتناب از کالاها و خدمات غیرمسلمانان (جز در موارد ضروری) و نیز بهره گرفتن از خدمات رسانی مسلمانان در همه سطوح فعالیت های اقتصادی مربوط به حج، می تواند در این مسیر مسلمانان را یاری کند. همچنین، کارهایی مثل تشکیل بازار مشترک اسلامی، روابط تجاری و بازرگانی تهاتری میان مسلمین، تأسیس و توسعه بانک بین الملل اسلامی و اتحادیه تعاونی بین الملل اسلامی و... می تواند علاوه بر رشد و رونق اقتصادی کشورهای اسلامی، زمینه های استقلال و خودکفایی کشورهای اسلامی را فراهم آورد (اولیائی، ۱۳۷۸، ص ۳۰).

نتیجه گیری

این مقاله نشان داد که حج ظرفیت عظیمی در اختیار جامعه اسلامی است. حضور انبوه مسلمانان از سرتاسر مناطق مسلمان نشین جهان به خودی خود، آثار مثبت و نیکی به دنبال دارد که نباید از آن غفلت ورزید. در کنار آن، حج از عناصر، مؤلفه ها و ویژگی هایی برخوردار است که قدرت تأثیرگذاری آن را بر فرد و جامعه اسلامی بی بدیل ساخته است. با این حال، آنچه امروزه مشاهده می کنیم عبارت از مشکلات عدیده نظام اجتماعی مسلمانان است. جامعه اسلامی در زمینه های مختلف همچون عمل به آموزه های دینی، دریافت ارزش های معنوی، آگاهی از وضعیت مسلمانان سراسر جهان، غنای فرهنگی، رشد اقتصادی، روابط اجتماعی، همبستگی اجتماعی، پویایی اجتماعی، هویت جمعی، اعتماد به نفس و عزت نفس، و نابرابری های اجتماعی، دچار

نارسایی‌های فراوان است که لازم است برای آنها فکر و چاره‌اندیشی شود. بدین ترتیب، با توجه به قدرت و ظرفیت عظیم حج در تأثیرگذاری بر عناصر و مؤلفه‌های مهم نظام یافتگی جامعه اسلامی که در این نوشتار به آن پرداخته شد، لازم است از این ظرفیت به درستی استفاده شود. برای این کار ضروری است ابتدا در باب چگونگی بهره‌مندی اجتماعی از حج، مطالعات جامعی انجام گیرد، راه‌های استفاده از حج در این زمینه شناخته شود، برنامه‌ریزی لازم در این باب انجام گیرد، اندیشمندان و سران کشورهای اسلامی برای بهره‌گیری از ظرفیت حج، متحد و یکپارچه شوند و اقدام عملی در راه تقویت نظام اجتماعی مسلمانان انجام گیرد. در آن صورت، حج توانمندی و ظرفیت خود را در حل معضلات بزرگ جامعه اسلامی به خوبی نشان خواهد داد.

منابع

۱. آگ‌برن، ویلیام فیلدینگ و نیم کوف، مایر فرانسیس، (۱۳۵۷)، زمینه جامعه‌شناسی، ترجمه امیرحسین آریان‌پور، تهران، انتشارات امیرکبیر.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول ﷺ (۱۴۰۴)، قم، انتشارات جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۳. اطهری مریان، سیدحسین، تبادل فرهنگی، سنت، مدرنیته، پست مدرنیته، فصلنامه مطالعات ملی، سال دوم، شماره ۶، زمستان ۱۳۷۹ش، صص ۱۴۲-۱۲۵.
۴. اولیائی، اسماعیل، اهداف اجتماعی اقتصادی کنگره عبادی سیاسی حج در جهان اسلام، مجله میقات حج، دوره هفتم، شماره ۲۷، فروردین ۱۳۷۸، صص ۴۴-۲۹.
۵. بافکار، حسین (۱۳۹۱)، آموزه‌ها و آثار اجتماعی حج، تهران، مشعر، چاپ: اول.
۶. بشیری، ابوالقاسم و حیدری، مجتبی (۱۳۹۶)، روان‌شناسی شخصیت (نظریه‌های شخصیت بانگرش به منابع دینی)، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۷. تودارو، مایکل (۱۳۷۸)، توسعه اقتصادی در جهان سوم، ترجمه غلامعلی فرجادی، تهران، بازتاب: مؤسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه، ۱۳۷۸، چاپ هشتم.

۸. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۳)، حج در اندیشه سیاسی - اجتماعی مقام معظم رهبری، تهران، مشعر، چاپ اول.
۹. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۹)، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، تهران، سمت، چاپ هفدهم.
۱۰. حسینی بهشتی، سیدمحمد (۱۳۹۰)، حج در قرآن، تهران، بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید آیت‌الله دکتر بهشتی.
۱۱. حکیمی، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۳)، الحیات، تهران، انتشارات دلیل ما.
۱۲. حلوانی، حسین بن محمد (۱۴۰۸)، نزهة الناظر و تنبیه الخاطر، قم، مدرسه الإمام المهدی علیه السلام، چاپ: اول.
۱۳. حیدری، صدرالدین (۱۳۹۳)، جامعه‌شناسی حج، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.
۱۴. دورکیم، امیل (۱۳۸۳)، صور بنیانی حیات دینی، ترجمه باقر پرهام، تهران، نشر مرکز.
۱۵. زند و کیلی، مهدی (۱۳۸۳)، مردم‌شناسی فرهنگی، قم، انتشارات زمزم هدایت (وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق علیه السلام).
۱۶. سالاری‌فر، محمدرضا، و دیگران (۱۳۹۳)، روان‌شناسی اجتماعی، ویراست دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، با همکاری سمت.
۱۷. شریعتی، علی (۱۳۷۶)، تحلیلی از مناسک حج، مجموعه آثار شماره ۶، انتشارات الهام، چاپ نهم.
۱۸. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵ق/۱۹۶۶م)، علل الشرائع، قم، کتابفروشی داوری، چاپ اول.
۱۹. صالحی، سید رضا، مروری بر کارکردهای گوناگون مناسک حج، فصلنامه میقات حج، شماره ۷۴، زمستان ۱۳۸۹، صص ۱۱۹-۱۰۰.
۲۰. الطایبی، علی (۱۳۹۶)، بحران هویت قومی در ایران، تهران، انتشارات شادگان، چاپ سوم.
۲۱. طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳)، الإحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق محمدباقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی، چاپ اول.

۲۲. علوی زاده، سیدمحمد، حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام، مجله میقات حج، دوره ۲۵، شماره ۱۰۰، شهریور ۱۳۹۶، صص ۸۰ - ۵۶
۲۳. علی احمدی، علی رضا و دیگران (۱۳۸۳)، شناخت فرهنگ، فرهنگ سازمانی و مدیریت بر آن، تهران، انتشارات تولید دانش.
۲۴. فولادی و نندا، محمد (۱۳۹۷)، درآمدی بر جامعه‌شناسی، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، چاپ سوم.
۲۵. قدردان قراملکی، محمدحسن، کارکرد دین در انسان و جامعه، فصلنامه قیسات، شماره ۲۸، پاییز ۱۳۸۲، صص ۱۸۸ - ۱۶۱
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۲۷. کراجکی، محمد بن علی (۱۳۹۴ق / ۱۳۵۳)، معدن الجواهر و ریاضة الخواطر، تهران، چاپ دوم.
۲۸. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۶)، با همکاری عبدالهادی مسعودی، حج و عمره در قرآن و حدیث، ترجمه جواد محدثی، قم، دار الحدیث، چاپ سوم.
۲۹. محمدی، محسن (۱۳۹۳)، حج و امت اسلامی، تهران، مشعر.
۳۰. مطهری، مرتضی (۱۳۹۱)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران، صدرا.
۳۱. نهج البلاغه (نسخه صبحی صالح) (۱۴۱۴)، گردآوری: شریف رضی، محمد بن حسین، قم، انتشارات هجرت، چاپ اول.
۳۲. نیازی، محسن، تبیین رابطه انسجام اجتماعی و مشارکت شهروندان شهر کاشان، مجله امدادپژوهان، دوره دوم، شماره ۵، ۱۳۸۳ش، صص ۲۶ - ۱
۳۳. واخ، یوآخیم (۱۳۹۵)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه جمشید آزادگان، تهران، انتشارات سمت، چاپ هفتم.
۳۴. همیلتون، ملکم (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر ثالث، چاپ هفتم.